

L'ÀMFORA TARRACONENSE 1. CARACTERÍSTIQUES, PROCEDÈNCIA, ÀREES DE PRODUCCIÓ, CRONOLOGIA

En el VIIè «Congreso Nacional de Arqueología» a Barcelona, l'any 1960, Ricard Pascual presentava una comunicació sobre un tipus nou d'àmfora de producció local (PASCUAL, 1962, pàgs. 334-345), amb tota una sèrie de dades i de indicis que obrien nous camins a la investigació arqueològica. Poc podia sospitar-se, aleshores, que aquella comunicació havia de ser una de les aportacions més valuoses de l'arqueologia a la història de l'època romana al nostre país. En aquell estudi, entre altres coses, Pascual definia un tipus d'àmfora nou, evolució clara de les formes més modernes de les àmfores de vi itàliques Dressel 1, que hom coneix ara amb el nom d'àmfora Dressel 1/Pascual 1 o senzillament àmfora Pascual 1, produït a diverses àrees properes a la costa catalana i dedicat a magatzemar vi, el vi de la Tarraconense i transportar-lo arreu.

A la gran monografia de conjunt sobre les àmfores romanes d'*Hispania* de Miguel Beltran, publicada l'any 1970, hom definia el tipus amb el nom de Dressel 1/Pascual 1, s'assenyalaven els forns, els dipòsits i els continguts i poca cosa més (BELTRAN 1970, pàgs. 329-338), llevat de què hom assenyalava en els forns de Caldes de Montbui l'associació d'aquesta forma amb la Dressel 2 i 3 (BELTRAN, 1970, pàg. 329). Amb data de 1971 sortí publicat a «Archivo Español de Arqueología», un article magistral del professor Tchernia, on a partir de les dades donades a conèixer per Pascual i a un estudi complet del material dels museus del país, proporcionava nova documentació, precisava el tipus Pascual 1, diferenciant-lo clarament de les àmfores Bètiques de vi de la forma Haltern 70, error molt comú fins aleshores, la seva presència important a les Gàl·lies, el *Limes* i altres punts de la Mediterrània occidental, alhora que assenyalava l'existència, en els mateixos forns, d'al-

tres produccions amfòriques, amb una forma ben clara i produïda abundantment; l'àmfora Dressel 2/4, que hom ha anat assenyalant després arreu amb una utilització tant o més extesa que el recipient Pascual 1. A més a més indicava la possible fabricació a la costa de la Tarraconense d'àmfores d'altres formes relacionables potser amb les formes Dressel 7/11 (TCHERNIA, 1971, pàgs. 38-85)¹. Un any després juntament amb l'arqueòleg italià Zevi, Tchernia, presentava al col·loqui sobre àmfores romanes de Roma un treball interessantíssim on hom analitzava i descrivia les peculiaritats de les argiles de les àmfores de la Tarraconense a l'hora que n'estudiava, a partir de dades estratigràfiques segures, la seva presència i la seva incidència numèrica al port de Roma, Ostia (TCHERNIA-ZEVI, 1972, pàgs. 35-67).

El camí era ja del tot obert, només calia continuar-lo. En aquests darrers anys s'han anat documentant nous forns, nous centres productors, noves formes i s'ha anat precisant la cronologia dels distints recipients amfòrics; l'epigrafia, complicada i extensíssima, i la presència massiva des dels inicis de la segona meitat del segle I a.C. d'àmfores de la Tarraconense a les Gàlles i el *Limes* primerament i a Itàlia més endavant i no cal dir que eliminant del tot del mercat local el vi forani.

Ara, a més a més de les formes suara esmentades, la Pascual 1 i la Dressel 2/4, hom ha pogut provar la fabricació a la Tarraconense d'àmfores de la forma Dressel 7/11 (TCHERNIA, 1971, pàgs. 63-67; NOLLA, PADRÓ, SANMARTÍ, 1980, pàgs. 200-203; ENGUIX-ARANEGUI, 1977, pàgs. 13-26; NOLLA, CANES, ROCAS, 1982, pàgs. 170-173) amb contingut encara inexplicable², àmfores de la forma Dressel 28/Oberaden 74 (TCHERNIA, 1976, pàgs. 974-979; NOLLA-PADRÓ, SANMARTÍ,

1. Ara hom sap que àmfores que imiten aquesta forma, amb peculiaritats pròpies se'n fabricaren arreu de Catalunya, quasi sempre en els mateixos forns que produïen envasos diferents (Pla de L'Aumedinama Tivissa, Llafranc, a Palafrugell, etc.), així com al País Valencià (forn d'Oliva) (ENGUIX-ARANEGUI, 1977) i a Eivissa (RAMON, COSTA, CALAFAT, GARCÍA, BONET, 1982, p. 215-259). Hom pot considerar dins d'aquest grup les anomenades Dressel 8 emporitanes, amb la marca ANTH; probablement locals (NOLLA, 1974-1975, p. 191-182; TCHERNIA, 1971, p. 63-67; PASCUAL, 1974, p. 139-144).

2. Molt s'ha parlat del contingut de les àmfores de la tarraconense Dressel 7/11, Dressel 28. No hi cap dada segura en favor o en contra d'un contingut determinat. És probable, fins i tot que haguessin servit, en circumstàncies distintes, per a transportar substàncies distintes (NOLLA, PADRÓ, SANMARTÍ, 1980, p. 213-214; MIRÓ, 1981-82, p. 335-342).

1980, pàgs. 203-206; MIRÓ, 1981-82, pàgs. 335-342), probablement dedicades a vi o oli i, finalment, àmfores de base plana³ que cal suposar dedicades, també, a contenidors de vi⁴.

Amb els coneixements actuals sembla que les àmfores de la forma Dressel 1/Pascual 1 i forma Dressel 2/4 són molt més majoritàries dins de la producció amfòrica catalana quedant les altres formes molt més limitades, essent algunes rares i concretes d'uns pocs forns (la forma Dressel 28 o Dressel 30, per exemple) tot i que encara estem mancats de dades estratigràfiques segures i d'un bon coneixement de les formes més rares. Per altra banda era possible pensar en la identificació de nous tipus que permetessin tenir unes idees més precises de la producció amfòrica de la seva cronologia, incidència, del seu contingut i de la distribució de les troballes per a poder profunditzar en la història econòmica de la Tarraconense durant l'Alt Imperi.

IDENTIFICACIÓ D'UNA NOVA FORMA

Durant l'estudi, per part d'un de nosaltres de les àmfores romanes d'Empúries (NOLLA, 1974/1975, pàgs. 147-197), ja havíem notat la presència d'algunes formes amfòriques amb una marcada personalitat que consideràvem que podien ser d'origen local o d'àrees pròximes (NOLLA, 1974/1975, pàgs. 191-192 i 196-197), sense poder però aprofundir més en el tema ni lligar aquest fet amb una producció més àmplia i general.

D'aleshores ençà, però, l'aparició al llarg de noves campanyes d'excavació d'àmfores de la Tarraconense típiques per les característiques morfològiques però que no podien classificar-se dins de cap dels grups ben documentats, ens va permetre intuir l'existència almenys d'un altre contenidor. Parallelament i en altres jaciments o en altres àrees d'es-

3. També anomenada Pélichet 47 o àmfora galla. És una àmfora de base plana, que s'aguanta perfectament sense equilibris en forma de baldufa, amb unes nanses característiques molt amples i que s'uneixen al coll de forma peculiar, amb al coll quasi inexistent i el llavi curt i arrodonit.

4. És l'àmfora típicament narbonense per a contenir i transportar el vi d'aquesta regió a partir del segon terç del segle I d.C. (TCHERNIA, 1980, pàg. 306). Cal suposar que coneguda a Catalunya fou imitada minoritàriament per alguns tallers i dedicada, també, a contenir vi (PASCUAL, 1977, p. 68-69, fig. 23; NOLLA, CANES, ROCAS, 1982, p. 173-176).

tudi hom arribava a la mateixa conclusió ⁵, sense però poder identificar la forma, mancats com estàvem de peces senceres i limitats a alguns fragments de llavi o de coll.

La relació d'aquests fragments amb una forma sencera, és a dir de l'evidència a la individualització, es produí arrel de la campanya d'Excavació de 1982 a l'àrea del fòrum romà d'Empúries (AQUILUÉ, MAR, NOLLA, RUIZ DE ARBULO, SANMARTÍ, 1984, pàgs. 147-159) on en nivells augustals molt clars hom recuperà enmig de molts fragments d'àmfora Pascual 1, vores d'àmfora amb argiles típiques de la *tarraconense*, d'aquesta forma nova i, sortosament un fragment informe, probablement de coll, amb una argila rugosa i dura de color vermell ataronjat, amb una magnífica estampilla impressa dins d'un cartutx rectangular on hom podia llegir-hi L.VENULEI (AQUILUÉ, MAR, NOLLA, RUIZ DE ARBULO, SANMARTÍ, 1984, pàg. 154, fig. 87,11). A partir d'aquest moment el procés era fàcil; només calia reestudiar les àmfores d'aquesta forma dipositades al magatzem del museu emporità i veure fins a quin punt els fragments de llavi coneguts aquí i allí s'hi corresponien. Malgrat tot però encara en la publicació dels materials de l'àrea del fòrum, vàrem preferir donar aquesta nova forma com no identificada fins haver acabat un estudi més ampli i més general que intentés resseguir-ne el camí i la presència arreu de Catalunya. En efecte, ben aviat poguerem localitzar entre les àmfores romanes dels dipòsits emporitans tres exemplars, quasi sencers, que en permetien sense massa dificultats copsar l'aspecte general d'aquesta forma i veure'n la gran quantitat de variants, sobretot pel que fa a la manera d'enllestir el llavi. Un cop identificada la forma, amb totes les característiques formals i morfològiques conegudes, calia veure si hom n'havia publicat alguns exemplars sense classificar-los o fento-ho erròniament, per a intentar copsar la importància numèrica del contenido, l'àrea d'aparició i llur cronologia. Aquesta tasca ens ha permès situar la presència d'aquesta forma arreu de la costa catalana, de fet coincidint amb les àmfores Pascual 1, però en nombre molt més reduït. Ara per ara és ben difícil poder saber la proporció dins d'un nivell ben datat d'àmfores d'aquesta forma davant d'altres formes ben conegudes d'àmfores de la *tarraconense*, malgrat tot en l'anàlisi més exhaustiva que fem del material emporità intentarem avançar algunes consideracions, tot i que caldrà anar amb cura a l'hora d'intentar treure'n conclusions

5. Al Baix Llobregat hom n'ha detectat la seva presència a *Baetulo* (COMAS, 1983, p. 23-26; COMAS, 1985, 65-66), a *Barcino*, a *Tàrraco*, en nivells augustals, etc.

més generals, car encara és massa aviat i la forma massa poc coneguda per a permetre comparar resultats d'aquests tipus en jaciments diferents.

DEFINICIÓ I CARACTERÍSTIQUES FORMALS. CARATERÍSTIQUES MORFOLÒGIQUES. ASSAIG DE NOMENCLATURA

En aquest intent de definir la forma d'aquest recipient amfòric farem servir totes les dades que tenim a l'abast, tot el material que hem aplegat, una part del qual analitzarem en detall en un apartat d'aquest estudi i l'altre, conegut a través de les dades bibliogràfiques, per notícies facilitades per uns i per altres o per material que hem pogut veure en museus però que no hem pogut estudiar en detall o que hem considerat que no valia la pena insistir-hi novament. De tot aquest material en donarem les referències més precises possibles al llarg d'aquest treball.

La forma de l'àmfora sencera és una de les característiques més personal: ovoide, amb la panxa més o menys llarga o més o menys ampla, amb un coll no gaire alt, robust i troncocònic i de vegades quasi cilíndric, acabada amb un peu no gaire alt, robust, quasi cilíndric i massís. Les nanses són sempre curtes i robustes i surten de sota mateix del llavi i acaben a l'espatlla de l'àmfora, mai marcada sinó suaument arrodonida. La secció de les nanses varia sovint d'uns exemplars a uns altres dins d'unes peculiaritats generals; sol ser una nansa ampla, sovint de secció elíptica i aixafada i pot presentar una o varies acanalladures a la cara superior. La cara inferior rarament no és llisa. El llavi és alhora un tret característic de l'àmfora i també la part del recipient amb més petites variants. No és mai massa alt i sol ser sempre de parets obertes amb més diàmetre a la part de dalt que a la de baix. Les parets solen ser rectes i sovint la part superior del llavi presenta un engruiximent arrodonit, característic. De vegades aquest engruiximent arrodonit creix i esdevé una part superior del llavi en forma d'anell, formant part d'un llavi més complex. En altres ocasions aquests llavis presenten en el coll un graó de menor diàmetre en relació amb el llavi pròpiament dit, o un filet o llistell mai massa ample.

L'alçada d'aquestes àmfores se situa entre 70 cm aproximadament i 85 cm, amb una altura mitja entre 75 i 80 cm; quant a l'amplada màxima de la panxa les diferències són mínimes, situant-se entorn de 32/36 cm. L'altura dels llavis és més variable i sol situar-se pel que sabem entre 3 i 6 cm.

La morfologia d'aquests recipients és el de les àmfores de la *tarraconense*, amb argiles dures i rugoses amb presència visible de desengreixant: de quars, de calç, de mica, quasi sempre visible, a cops molt gros i rarament amb la pasta ben depurada i amb el desengreixant quasi invisible. Les argiles són de color vermell, rosat ataronjat i de vegades beige, i només de tant en tant algun fragment presenta restes d'una engalba exterior. Molts de cops la superfície exterior presenta una textura rugosa, com de pell de gallina peculiar d'algunes àmfores de la *tarraconense*.

A l'hora d'intentar donar nom a aquest recipient, ara ben definit i que trobem present arreu de la faixa costanera de Catalunya, hem pensat que seria bo un nom geogràfic que permet d'entrada saber el lloc d'origen i punt de fabricació del recipient. Pensem que podria anomenar-se àmfora *Tarraconense* ⁶ i que si no fos ja massa tard i difícil de desarrelar noms acceptats plenament per la comunitat científica, hom podria donar aquest nom amb números correlatius per les distintes produccions amfòriques catalanes ⁷.

EL MATERIAL

A continuació donarem a conèixer totes aquelles àmfores i fragments assimilables a aquesta forma que hem aconseguit identificar. En moltes ocasions es tracta de material inèdit o insuficientment publicat i que, pensem, val la pena publicar de manera digna i acurada. Quan fem referència a fragments recentment publicats o material que només ens és conegut de manera indirecta, ens limitarem a fer-ne menció i a remetre els lectors al treball corresponent. La presentació la

6. Ho preferim a *Laietana 1*, nom que li dona M. Comas (1983, p. 23-26; 1985, p. 65-66) i que pensem que indica amb una precisió excessiva una àrea de producció molt més gran almenys de tota la faixa costanera catalana. Recordem que Tchernia en el seu brillant article publicat l'any 1971 (TCHERNIA, 1971, p. 38-85) donava aquest mateix nom a les àmfores Pascual 1, nomenclatura que tingué un cert èxit entre els estudiosos francesos però que ben aviat el propi Tchernia rebutjà com a equivoc i poc precís en constatar-se de manera ben palesa una àrea de producció d'aquella àmfora que ultrapassava de molt els límits de l'antiga *Regio Laietana*. Pensem doncs, que és molt més precís un nom més ampli com el que proposàvem. Recordem només que, de moment, l'únic forn on és segur que fou fabricada és el de Fenals, a Lloret de Mar fora de la Laietània.

7. Si no fos massa tard i difícil potser hauria estat oportú anomenar les àmfores de la *Tarraconense* amb aquest mot, i un número determinat per a distingir les Pascual 1 (*Tarraconense* 2), les Dressel 2/4 (*Tarraconense* 3), les Dressel 7/11 (*Tarraconense* 4), les Dressel 28 (*Tarraconense* 5) i les Dressel 30 (*Tarraconense* 6).

farem per jaciments ordenats geogràficament de nord a sud, deixant les troballes efectuades fora de Catalunya o aquelles poc documentades pel final o per fer-ne ús en els capítols de recopilació dedicats a la distribució d'aquest recipient i a la seva cronologia.

En aquesta ràpida presentació del material, en tractar-se d'una producció amb unes característiques morfològiques molt uniformes només assenyalarem aquells trets que siguin diferencials. Recordem que les àmfores de la Tarraconense presenten una argila rugosa i dura de color vermellós o ataronjat, sovint molt viu, amb presència de partícules de desengreixant ben visibles a base de granets de sorra, de quars. La major part dels exemplars no conserven cap mena d'engalba cobrint les parets exteriors del recipient.

ÀREA DE CAP DE CREUS

D'aquest sector coneixem almenys dues àmfores senceres de procedència indeterminada amb seguretat però pescades en el sector del Cap de Crués, una d'elles dipositada en el magatzem del Centre d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Girona, molt semblant als exemplars amb segell L.VENULEI d'Empúries, i una altra, procedent del mercat d'Antiguitats, trobada i venuda fa molts anys, en una col·lecció privada d'una família gironina amb la marca impresa L.VENULEI al coll, com en els exemplars emporitans, sense engalba i amb l'argila vermellosa i dura característica.

EMPÚRIES

1. Núm. Inventari: 730 (fig. 1,1 i fig. 2,1).

Altura total: 64,5 cm; amplada màxima: 35 cm; diàmetre de la boca: 15,3 cm.

Àmfora quasi sencera de la qual només en marca una part del peu. El llavi presenta un doble graó que és peculiar d'alguns d'aquests recipients. L'argila és marronosa en el nucli interior i més vermellosa a l'exterior, amb presència de granets de quars i mica i sense restes de cap recobrint. Justament a la carena hi ha imprès un segell rectangular de 3,4 cm de llargària i 1 cm d'altura amb unes lletres molt fines i llegibles: L.VENVLEI.

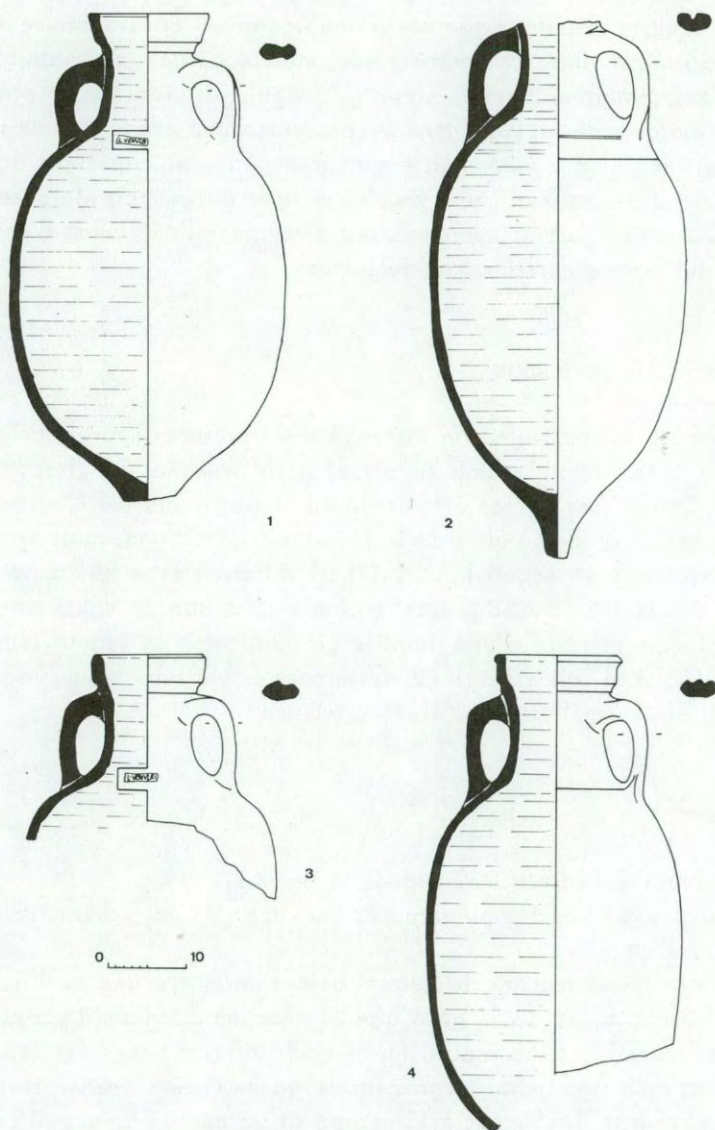

Fig. 1. 1 a 4, àmfores Tarraconense 1 d'Empúries. 1 i 3 amb l'estampilla L.VENVLEI (Museu d'Empúries).

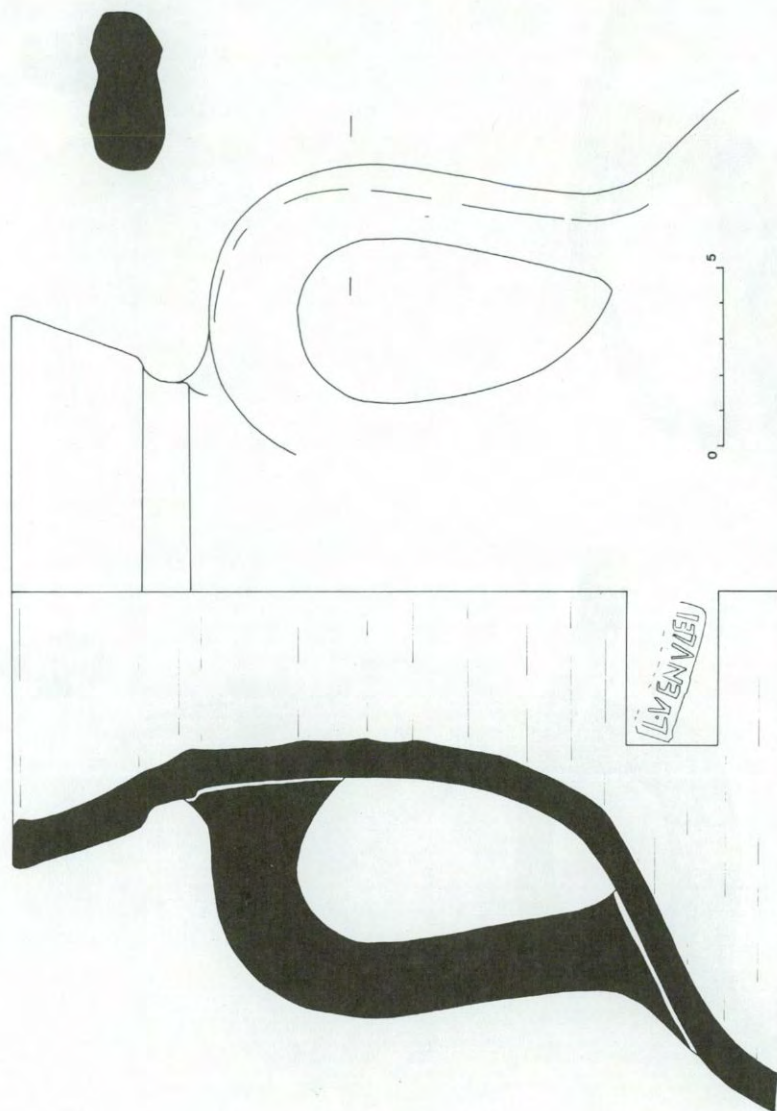

Fig. 2. Detall de l'àmfora d'Empúries 1,1.

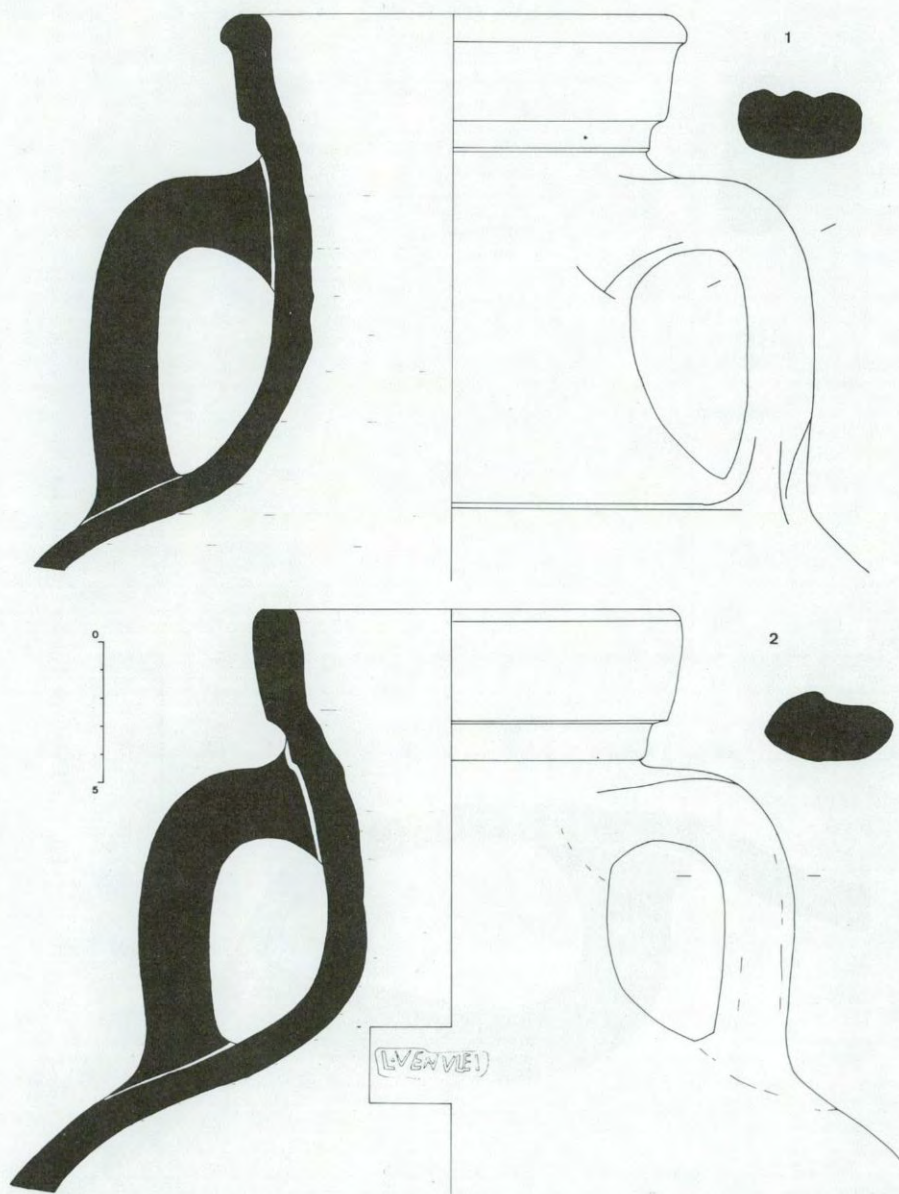

Fig. 3. Detall del coll de les àmfores emporitanes 1,4 i 1,3, respectivament.

És de procedència desconeguda però tot sembla indicar que hom la trobà a la Neàpolis durant les excavacions que dirigí durant trenta anys Emili Gandia. No consta, però, en el diari d'excavacions.

Bibliografia: ALMAGRO, 1952, pàg. 217, núm. 232; BELTRAN, 1970, pàg. 159, núm. 254; NOLLA, 1974-1975, pàgs. 170 i 172, núm. 81, fig. 16,5 i pàgs. 196-197.

2. Núm. Inventari: 731 (fig. 1,2).

Altura: 70 cm; amplada màxima: 33 cm.

Àmfora quasi sencera, mancada en aquesta ocasió només de la boca. L'argila és característica i sense restes d'engalba.

Alguns indicis semblen indicar que fou localitzada a la Neàpolis durant les excavacions que dirigí Emili Gandia.

Bibliografia: NOLLA, 1974-1975, pàg. 172, núm. 82, fig. 16,1 i pàgs. 196-197.

3. Núm. Inventari: 951 (fig. 1,3 i fig. 3,2).

Altura: 33 cm; amplada màxima: 33 cm; diàmetre de la boca: 14 cm.

Només se n'ha conservat la part superior. L'argila és dura i rugosa amb aspecte de pasta fullada, de color taronjós viu i amb desengreixant a base de granets de mica, quars, etc. La paret exterior completament recoberta per una engalba groga, espessa, ben repartida i de qualitat. A la carena hom hi pot distingir un segell imprès rectangular —3,9 cm de llargària i 1 cm d'altura— amb lletres molt fines i llegidores: L.VENVLEI.

Procedeix de l'excavació d'una sitja de l'anomenada *Insula* del Sud-est del fòrum (Casa Romana núm. 3, en altres llocs) i fou descoberta el 15 de gener de 1959.

Bibliografia: BELTRAN, 1970, pàg. 159, núm. 254; NOLLA, 1974-1975, pàg. 160, núm. 39, fig. 9,2 i pàgs. 196-197.

4. Núm. Inventari: 262 (fig. 1,4 i fig. 3,1).

Altura: 63,5 cm; amplada màxima: 33 cm; diàmetre de la boca: 14,4 cm.

Àmfora mancada dels terç inferior. Presenta un llavi motllurat peculiar de moltes de les àmfores d'aquesta forma. Argila característica amb granets de quars i de calç i amb restes evidents d'una engalba beige/grogosa, molt perduda i molt poc adherida.

No sabem amb seguretat d'on procedeix, tot i que alguns indicis assenyalen la Casa Roma núm. 1.

Bibliografia: NOLLA, 1974-1975, pàg. 173, núm. 85, fig. 16,8.

A continuació presentem un conjunt de material que procedeix de l'excavació efectuada a les escombreres de l'anomenada Muralla Rubert, la zona nord de la muralla de llevant de la ciutat ortogonal baix-republicana, que fou objecte d'excavació a les darreries dels anys quaranta i inicis dels cinquanta i que no ha estat mai objecte d'una publicació de conjunt si bé el seu estudi, especialment pels nivells republicans fou iniciat per E. Sanmartí, amb magnífics resultats (SANMARTÍ, 1978, pàgs. 233-312). Aquí només donarem a conèixer les àmfores localitzades en cada un dels estrats deixant de banda altres consideracions que reservarem per més endavant en discutir la cronologia d'aquesta forma.

5. Sense número d'Inventari ni cap altra referència (fig. 4,1).

Diàmetre de la boca: 14 cm; altura del llavi: 3,1 cm.

Fragment de llavi robust, d'argila rugosa de nucli marronós fosc i exterior vermell/rosat i presència de desengreixant a base de puntets vermellosos, de quars i de calç. Sense recobriment. Al llavi hom hi pot veure un segell imprès de forma elíptica i incomplet de 4,8 cm de llargària i 1,3 cm d'alçada amb unes grans lletres ben visibles: SEX.STA.

Procedència: Excavació Muralla Rubert. Any 1949. Estrat Ib.

Bibliografia: ALMAGRO, 1952, pàg. 214, núm. 227; BELTRAN, 1970, pàg. 190, núm. 448 i fig. 57,255.

6. Sense número d'Inventari (fig. 4,2).

Diàmetre de la boca: 16 cm; altura del llavi: 3,3 cm.

Com passa de vegades en aquesta forma, el llavi és lleugerament obert i presenta una mena de filat o llistell per sota. Argila beige/ataronjada, dura i rugosa amb desengreixant de puntets blancs i de mica. Restes d'una engalba beige/grogosa a la paret externa.

Procedència: Excavació Muralla Rubert. Any 1949. Estrat Ic.

7. Sense número d'Inventari (fig. 4,3).

Diàmetre de la boca: 13,5 cm; altura del llavi: 4,8 cm.

L'argila és rosada, dura i rugosa, amb granets menuts de calç abundosos i ben visibles. La paret exterior és bombollosa i de color beige/ataronjat.

Procedència: Excavació Muralla Rubert. Any 1953. Estrat IIc.

8. Sense número d'Inventari (fig. 4,4).

Diàmetre de la boca: 14,9 cm; altura del llavi: 4 cm.

Argila rugosa amb el nucli central marronós i exterior beige/ataronjat, amb desengreixant de puntets, de quars i de calç.

Procedència: Excavació Muralla Rubert. Any 1953. Estrat IIc.

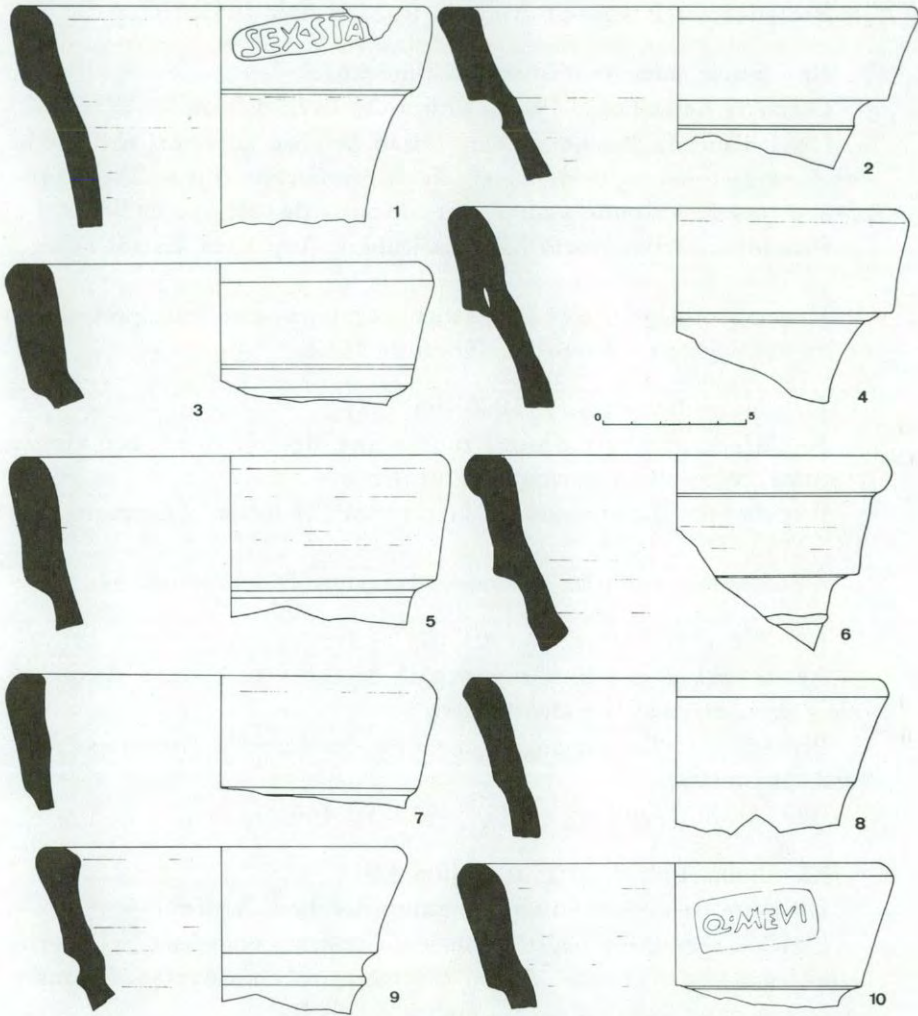

Fig. 4. Àmfores Tarraconense 1 d'Empúries. 1 a 6, de l'Excavació de la Muralla Rubert. 7, de la basílica del fòrum. 8 i 9, de la cúria del fòrum. 10, procedència indeterminada (Museu d'Empúries).

9. Sense número d'Inventari (fig. 4,5).

Argila característica, taronjosa, amb puntets brillants, de calç i de quars. Paret exterior bombollosa.

Procedència: Excavació Muralla Rubert. Any 1953. Estrat IIc.

10. Sense número d'Inventari (fig. 4,6).

Diàmetre de la boca: 14 cm; altura del llavi: 4,3 cm.

Llavi d'àmfora lleument obert i amb la vora superior arrodonida i engruixida i una mena de llistell afegit emmarcant el broc. Argila rugosa, de color marronós, amb puntets de mica, de calç i vermellous.

Procedència: Excavació Muralla Rubert. Any 1953. Estrat IVb.

Vegem, tot seguit, tres fragments recentment publicats procedents de les excavacions a l'àrea del fórum de 1982.

11. Núm. Inventari: F 1000 (fig. 4,7).

Argila peculiar, vermellousa i rugosa amb desengreixant ben visible de quars, calç i altres elements no identificats.

Procedència: Excavacions a la Basílica del fórum d'Empúries. Any 1982. U.E. 1000.

Bibliografia: AQUILUÉ et alii, 1984, pàgs. 153-155, fig. 87,15.

12. Núm. Inventari: F 1001 (fig. 4,8).

Argila vermellousa, dura, rugosa amb desengreixant visible de quars, calç i altres elements no identificats.

Procedència: Excavació de la Cúria del fórum d'Empúries. Any 1982. U.E. 1001.

Bibliografia: AQUILUÉ et alii, 1984, pàg. 149, fig. 84,2.

13. Núm. Inventari: F 1001 (fig. 4,9).

Diàmetre de la boca: 12,4 cm; altura del llavi: 3,8 cm.

Llavi lleugerament obert i com en altres ocasions amb un filet o llistell emmarcant el broc. Argila característica amb puntets de quars i calç i la paret exterior rugosa amb bombolletes.

Procedència: Excavació de la Cúria del fórum d'Empúries. Any 1982. U.E. 1001.

Bibliografia: AQUILUÉ et alii; 1984, pàg. 149, fig. 84,3.

Finalment descriurem un fragment de llavi de procedència desconeguda i molt interessant.

14. Núm. Inventari: 998 (fig. 4,10).

Diàmetre de la boca: 14,4 cm; altura del llavi: 4,6 cm.

Argila dura i compacta de color beige/ataronjat, amb puntets de mica, quars i calç. Damunt la paret exterior del llavi un segell imprès rectangular de 4,2 cm de llargària i 1,9 cm d'alçada, amb una clara inscripció: Q.MEVI.

Bibliografia: ALMAGRO, 1952, pàg. 209, núm. 210; BELTRAN, 1970, pàg. 182, núm. 405 (on es diu Q.MENI per Q.MEVI, erròniament), fig. 56,227.

DERELICTE DE PALAMÓS O D'ILLES FORMIGUES (COSTA BRAVA)

La publicació oficial d'aquest enfonsament fou presentada per Climent Vidal i Ricard Pascual en el III Congrés Internacional de Arqueologia Submarina que se celebrà a Barcelona l'any 1961 (VIDAL-PASCUAL, 1971, pàgs. 117-126). El carregament recuperat del vaixell era, quasi exclusivament d'àmfores de la mateixa forma. En total hom diu que se'n recuperaren una trentena que foren dipositades al Museu Marítim de Barcelona. A partir de les dades fornides en la publicació hom podia fer-se la idea d'un carregament força homogeni a base d'àmfores no gaire altes, entre 75 i 85 cm, ovoides, amb una amplada entre 35 i 40 cm, coll curt i robust, nanses robustes, pivots troncocònics, quasi cilíndrics, massissos i llavis no gaire alts oberts vers l'exterior, a cops triangulars i de vegades també amb motllures i llistons entre el llavi pròpiament dit i l'inici de les nanses. Hom assenyalava, també, un exemplar sencer (fig. 9) amb una estampilla impressa al coll, just damunt de la unió de les nanses amb la panxa, *in planta pedis* on era possible llegir-hi: LVOLTEIL, marca ben coneguda sobre exemplars de la forma Pascual 1 i que ara sabem que fou produïda al forn del Sot del Camí a Sant Vicents de Montalt, al Maresme (VIDAL-PASCUAL, 1971, pàgs. 120-122, fig. 3,5 i 7; PASCUAL, 1977, pàgs. 65-66, fig. 19,1 i 2). Hom datava l'enfonsament a partir de les àmfores ovoides, car no hi havia, segons s'insisteix en la publicació, altres elements més precisos de datació i per comparança amb altres exemplars semblants recuperats en diversos derelictes de la Mediterrània occidental, dins de la segona meitat del segle I a.C. (VIDAL-PASCUAL, 1971, pàg. 122), cronologia que confirmava, d'alguna manera, Nino Lamboglia en situar l'enfonsament durant el principat d'August (LAMBOGLIA, 1971, pàg. 382, fig. 3).

En considerar, a través de la publicació esmentada i, sobretot, pel precís detall, tan significatiu d'una de les àmfores del vaixell amb l'estampilla L.VOLTEIL, ben coneguda sobre àmfores de la forma Pascual 1, que el carregament d'aquest derelicta podria ser precisament i majoritari d'àmfores de la forma Tarraconense 1, vàrem intentar estudiar directament el material i veure si, en efecte, corresponia a una producció catalana i si era possible trobar alguna nova dada d'interès. Gràcies a l'amabilitat del director i del personal del Museu Marítim, hem pogut tirar endavant aquest estudi, el resultat del qual ha estat positiu en poder-se determinar, sense dubtes, l'origen tarraconense del carregament. Aquesta identificació ha permès poder estudiar un conjunt total d'onze àmfores senceres d'aquesta forma nova de la qual, llevat dels exemplars quasi sencers d'Empúries (fig. 1,1,1,2 i 1,4), només coneixíem per fragments de llavis, la qual cosa era insuficient per fer-se una idea de les característiques totals del recipient. Així és possible adonar-se'n de la gran quantitat de peculiaritats i petites variacions que hi ha en el tractament dels llavis i dels colls, i no tant en l'aspecte general de l'àmfora. Aprofitem per dir que malgrat el que s'indicava en la publicació del derelicta (VIDAL-PASCUAL, 1971, pàgs. 117-126), on es parlava d'una trentena d'exemplars ingressats al Museu Marítim, només hem aconseguit localitzar-ne 11 dels quals n'estudiem detalladament nou.

Si de vegades un fragment de vora pot presentar algun dubte, l'àmfora sencera és perfectament clara: forma ovoide, amb la panxa més o menys llarga o més o menys ampla, amb el coll quasi sempre curt i robust, troncocònic i rarament cilíndric i acabada en un pivot, ni massa alt ni massa curt, llevat d'unes poques excepcions, troncocònic o quasi cilíndric i massís. En una única ocasió, el peu acaba en un botó en casquet d'esfera.

Les nanses són sempre curtes i robustes, en relació amb el desenvolupament del coll i surten de ben ensota del llavi per morir a l'inici de la panxa que mai marca de manera evident l'espatlla, sempre suau i arrodonida i formant part de la panxa. Quant a les seccions de les nanses, per regla general són amples, elíptiques i amb un solc, més o menys marcat a la cara superior. D'altres vegades presenten una viva cresta central, o dues crestes emmarcant el solc central o una triple cresta ben visible. Rarament les nanses són de secció circular amb presència d'una acanaladura suau a la cara superior. La cara interior, en canvi, rarament no és llisa.

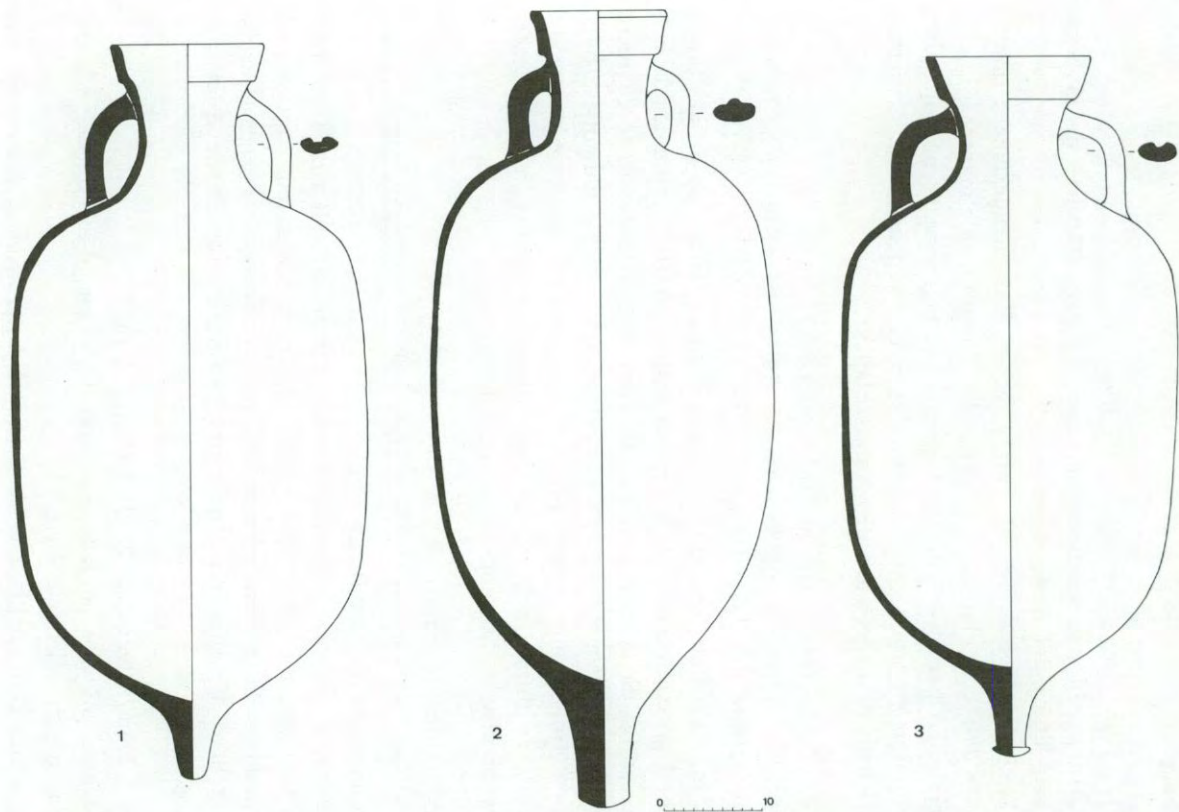

Fig. 5. Àmfores Tarraconense 1. Derelictes de Les Formigues (Palamós) (Museu Marítim. Barcelona).

El llavi és alhora la part de l'àmfora més característica i la part del recipient amb més petites variants. Mai és massa alt i sol ser sempre també de parets obertes amb més diàmetre a la part de dalt que a la de baix.

1. Núm. Inventari: 18/10.191 (fig. 5,1).

Altura: 76 cm; amplada màxima: 37 cm; diàmetre de la boca: 16 cm; altura del llavi: 4 cm.

Àmfora sencera, de coll curt i robust, llavi lleugerament obert i nanses de secció elíptica, poc gruixudes i amb un solc marcat a la cara exterior. La panxa és cilíndrica, ampla i el peu, massís, no gaire llarg i lleugerament troncocònic. L'argila és dura i rugosa, de color vermellós i amb desengreixant de puntets blancs.

2. Núm. Inventari: 56/10.188 (fig. 5,2).

Altura: 82 cm; amplada màxima: 34,36 cm; diàmetre de la boca: 14 cm; altura del llavi: 4,5 cm.

Àmfora ovoide, sencera, de coll molt curt i robust, de nanses també curtes i gruixudes, de secció elíptica amb cresta ben pronunciada a la part central de la cara exterior. El llavi, ben diferenciat, força recte, amb un engrossiment a la part superior i més obet a dalt que a baix. El peu, troncocònic, quasi cilíndric, és massís i considerablement alt. L'argila és dura i rugosa, de color ataronjat/vermellós, amb desengreixant visible de puntets brillants de mica.

3. Núm. Inventari: 52/10.190 (fig. 5,3).

Altura: 73 cm; amplada màxima: 35 cm; diàmetre de la boca: 17 cm; altura del llavi: 4,5 cm.

Àmfora de forma ovoide, sencera, també de coll curt i robust i llavi no gaire alt, obert vers l'exterior. Nansa de secció elíptica amb acanaladura a la cara exterior. El peu, troncocònic i massís, acaba en un botó. L'argila, no gens visible, és dura i sembla de color vermellós.

4. Núm. Inventari: 28/10.187 (fig. 6,1).

Altura: 73 cm; amplada màxima: 34,36 cm; diàmetre de la boca: 14 cm; altura del llavi: 4 cm.

Àmfora ben semblant a les descrites anteriorment. En aquest cas el peu, massís, és quasi cilíndric. L'argila, poc visible per les concrecions, és dura i de color vermellós.

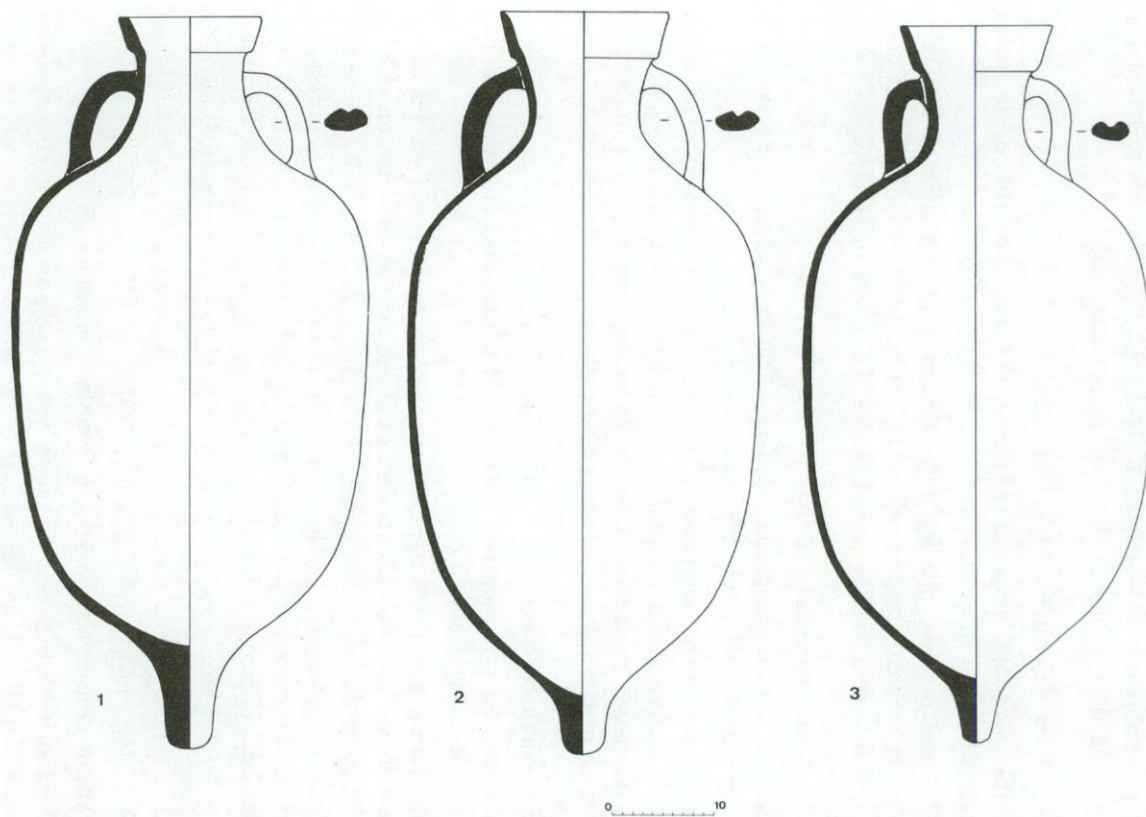

Fig. 6. Amfores Tarraconense 1. Derelictes de Les Formigues (Palamós) (Museu Marítim. Barcelona).

5. Núm. Inventari: 34/10.184 (fig. 6,2).

Altura total: 74 cm; amplada màxima: 35,3 cm; diàmetre de la boca: 17 cm; altura del llavi: 4,8 cm.

Ben semblant a les anteriors, amb el peu, cilíndric molt curt i robust. L'argila és dura i rugosa de color beige/ataronjat.

6. Núm. Inventari: 14/... (fig. 6,3).

Altura: 71 cm; amplada màxima: 34,4 cm; diàmetre de la boca: 15 cm; altura del llavi: 5,65 cm.

Del mateix tipus que les anteriorment descrites, amb el llavi més alt i el peu robust i troncocònic. Argila poc visible a causa de les concrecions marines, sembla característica d'aquesta producció.

7. Núm. Inventari: 12/10.642 (fig. 7,1).

Altura: 78 cm; amplada màxima: 32,8 cm; diàmetre de la boca: 14,5 cm; altura del llavi: 4,3 cm.

Àmfora sencera, semblant a les anteriors, amb peu robust i quasi cilíndric. Interessant ressenyar el llistell per sota el llavi peculiar d'alguns d'aquests exemplars. L'argila és vermellosa, rugosa i dura, amb presència ben visible de desengreixant de quars i de mica.

8. Núm. inventari: 54/10.186 (fig. 7,2).

Altura: 80 cm; amplada màxima: 35,6 cm; diàmetre de la boca: 16 cm; altura del llavi: 3 cm.

La forma general d'aquest exemplar, tal com passa en les altres dues àmfores que, procedents de Les Formigues es guarden en el Museu Marítim de Barcelona i que hem tingut ocasió d'estudiar però que no considerem oportú publicar, ara, en detall, és ben semblant a les descrites anteriorment però amb peculiaritats en la solució dels llavis, en aquest cas curt i triangular, i en la secció de les nanses, circular i d'escassa entitat. L'argila, difícil de contemplar, sembla de color vermellós.

9. Núm. inventari: 58/... (fig. 7,3).

Altura conservada: 76,5 cm; amplada màxima: 31,5 cm.

Àmfora molt més alta i esvelta que correspon a un recipient de la forma Pascual 1. L'argila és dura i rugosa, de color vermellós, amb presència ben visible de puntets blancs.

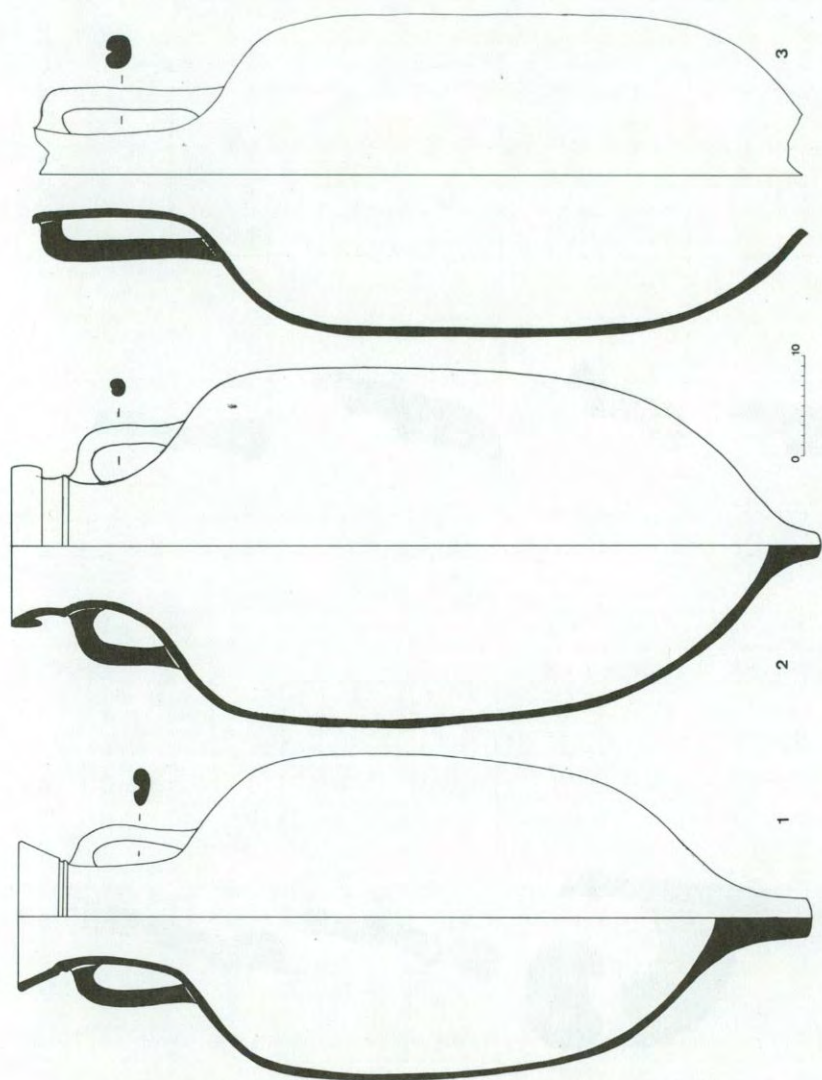

Fig. 7. 1 i 2, àmfors Tarraconense 1. 3, àmfora Pascual 1. Derelict de Les Formigues (Palamós) (Museu Marítim, Barcelona).

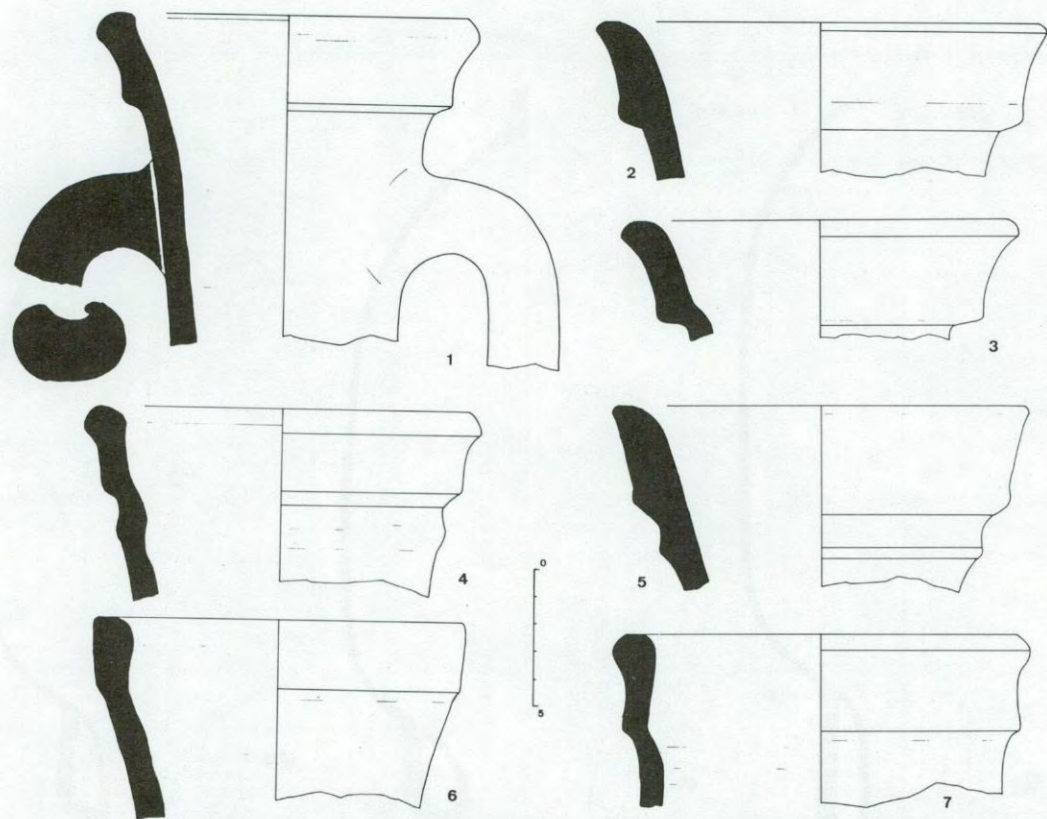

Fig. 8. Amfores Tarraconense 1. 1 a 5, del poblat de Castell de La Fosca, Palamós (Museo Arqueològic de Girona). 6 i 7, del forn d'amfores de Fenals (Lloret de Mar, Girona).

POBLAT IBÈRIC DEL CASTELL DE LA FOSCA, PALAMÓS (BAIX EMPORDÀ)

Aquest poblat excavat intensament a les darreries de la dècada dels quaranta i malauradament mai publicat en conjunt tot i que al llarg dels anys ha estat objecte d'estudis monogràfics que han contemplat algun aspecte parcial (vegeu la bibliografia bàsica a NOLLA-CASAS, 1984, pàgs. 137-138), ens és de gran interès pel fet de què s'abandona definitivament durant el principat d'August i pel que hem observat directament (presència significativa d'àmfores Pascual 1, algun fragment rar assimilable a la forma Dressel 2/4 de producció itàlica, cap 2/4 de la Tarraconense, alguns fragments no massa significatius de ceràmica aretina, ceràmica emporitana tardana, ceràmica de parets fines baix-republicana...) abans del canvi d'Era. Gràcies a l'amabilitat de Mª A. Martín, cap del Centre d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Girona, hem pogut estudiar-ne el material amfòric del moment darrer entre el qual no hi mancaven exemplar de la forma Tarraconense 1 que presentem a continuació. L'anàlisi d'aquest material ens ha permès, per altra banda, com es veurà més endavant, aclarir algun malentès en relació a unes suposades marques estampades sobre àmfores.

1. Núm. Inventari: C-1642 (fig. 8,1).

Diàmetre de la boca: 13,1 cm; altura del llavi: 3,5 cm.

Fragment de coll, amb el llavi lleument obert i no gaire alt, i nanses robustes, de secció elíptica i solc a la exterior. L'argila, dura i rugosa, presenta ben visible puntets de quars i de calç. De color ataronjat viu.

Procedeix de la 1ª campanya d'excavacions de 1944.

2. Núm. Inventari: C-887 (fig. 8,2).

Diàmetre de la boca: 16 cm; altura del llavi: 3,9 cm.

Argila rugosa i dura de color taronjós viu i presència de puntets brillants.

Procedeix de la 2ª campanya d'excavacions de 1945.

3. Núm. Inventari: C-1403 (fig. 8,3).

Diàmetre de la boca: 13,6 cm; altura del llavi: 3,9 cm.

Argila dura i rugosa de color taronja/vermellós amb puntets de calç.

Campanya d'excavacions de 1945.

4. Núm. Inventari: C-606 (fig. 8,4).

Diàmetre de la boca: 13,6 cm; altura del llavi: 3,5 cm.

Per sota el llavi un engruiximent que no arriba a formar un llistell. L'argila és dura i rugosa, de color ataronjat amb puntets brillants.

Procedència: Sitja núm. 26.1947.

5. Núm. Inventari: C-887 bis (fig. 8,5).

Diàmetre de la boca: 14,8 cm; altura del llavi: 4 cm.

Per sota del broc, un llistell ben visible com passa en molts altres exemplars. Argila rugosa, de color vermellós i presència de puntets brillants.

FORN DE TERRISSA DE FENALS (LLORET DE MAR, LA SELVA)

L'existència d'aquest forn ja havia estat indicada (NOLLA-CASAS, 1984, pàg. 207) i fou objecte d'una excavació de salvament al llarg de 1983 i 1984, amb resultats excepcionals que estan pendents de la publicació definitiva. Donem les gràcies a Ramon Buixó, director de l'excavació, i Joaquim Tremoleda que participa en la publicació definitiva, la informació que ens han proporcionat i l'haver-nos facilitat el dibuix d'alguns fragments per incloure en aquest treball. En efecte, l'abocador de la terrisseria va proporcionar, entre altres coses, un nombre important de fragments cremats i rebregats que palesaven clarament que eren objecte de producció en el forn de Fenals.

1. Sense núm. d'inventari (fig. 8,6).

Diàmetre de la boca: 13,4 cm; altura del llavi: 2,5 cm.

Llavi curt i argila dura, rugosa, de color vermellós amb presència de desengreixant sorrós ben visible.

2. Sense núm. d'inventari (fig. 8,7).

Diàmetre de la boca; 14,2 cm; altura del llavi: 3,5 cm.

Llavi no massa alt, motllurat i argila semblant a la descrita anteriorment, amb desengreixant de sorra ben visible i abundós.

BLANES

Segons hem pogut comprovar a través de les publicacions, també a l'antiga *Blandae* hom localitza àmfores d'aquesta forma (VILÀ et Alii 1977-1978, pàgs. 231-232, fig. 8,90), amb argila ataronjada i desgreixant de mica i quars i amb una magnífica estampilla impressa al llavi en lletres clares i segell rectangular: M ANTO segons la nostra interpretació i que aparegué juntament amb una àmfora Pascual 1 (fig. 10).

PROSPECCIONS SUBAQUÀTIQUES A LA COSTA DEL MARESME

De l'indret anomenat «Punta de les Forques» (Zona C), cap a llevant i no gaire lluny de la vila de Mataró, hom hi recuperà dos grans fragments d'àmfora, llavi, coll, nanses i part de la panxa, que segons pensem podria correspondre a una àmfora de la forma Tarraconense 1. Són àmfores ovoides amb les nanses de secció ovalada, amb acanalladura a la part exterior, el llavi curt i lleument obert vers l'exterior mostrant de vegades un graó característic (PASCUAL, 1981, pàgs. 240-241, fig. 12,4). Potser també podria assimilar-se a aquesta forma, un altre gros fragment procedent de la mateixa àrea (PASCUAL, 1981, pàgs. 240-241, fig. 12,7), però és menys clar. Malauradament enlloc no hem trobat la descripció del fragment que hauria ajudat a fer-ne més precisa la identificació. Un dels fragments presenta un segell rectangular imprès damunt del llavi, amb les vores arrodonides: CIVN. (PASCUAL, 1981, pàg. 242, fig. 13,4).

BADALONA

En total se'n coneixen fins ara uns 18 fragments d'àmfores d'aquesta forma procedents de Badalona (COMAS, 1985, pàg. 65). Un grup important procedeixen del reompliment d'una sitja del carrer Pujol amb data d'inutilització entorn del 30 a.C., segons sembla indicar el material ceràmic del conjunt (COMAS, 1985, pàgs. 17-25). Uns altres fragments procedeixen de l'estrat VIII de l'excavació del pati rectoral de Santa Maria, també amb una datació a època d'August (COMAS, 1985, pàgs. 40-42). Tres exemplars, finalment, procedeixen d'antigues excavacions efectuades pel Sr. Cuyàs, entre 1940 i 1960, i actualment dipositades al museu municipal de la vila. En conjunt el material és

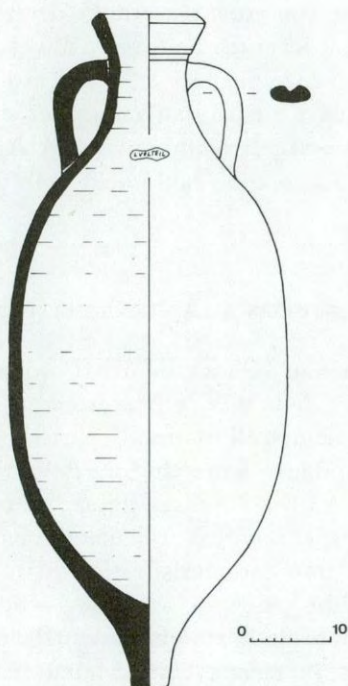

Fig. 9. Àmfora Tarraconense 1. Marca LVOLTEIL. Derelicta de Les Formigues. (Segons Pascual) (Procedència desconeguda).

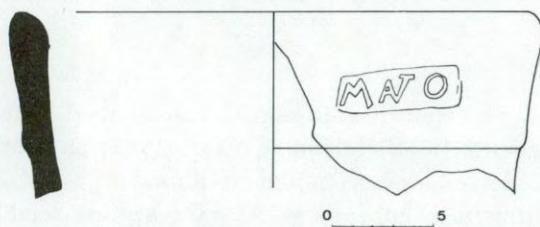

Fig. 10. Àmfora Tarraconense 1. De Blanes. Segell MANTO (segons VILÀ et alii).

ben semblant al que estudiem en aquest treball amb llavis oberts mai massa alts, amb la vora sovint arrodonida i de vegades mostrant el doble graó o el llistell per dessota del llavi (COMAS, 1983, pàgs. 24-25, fig. 2,4 i fig. 1, respectivament). És interessantíssim assenyalar la presència de tres estampilles impresses sobre el llavi, dues d'elles amb la marca rectangular i la inscripció Q.MEVI, i l'altra, rectangular i molt gran: C.MVCI.

Bibliografia: COMAS, 1983, pàgs. 23-26; COMAS, 1985, pàgs. 17-25, 65-66 i 155-156.

ALTRES INDRETS

Indiquem, per acabar aquesta breu ressenya de material que no pretén ser exhaustiva sinó donar a conèixer aquesta forma a través d'un material que hem pogut estudiar directament i que pensem que és suficientment il·lustratiu, que hem identificat fragments assimilables a aquesta forma entre les troballes efectuades a l'antiga *Barcino*, en el Museu d'Història de la ciutat, en alguns jaciments romans del Baix Llobregat i en els farcits monumentals que corresponen a la construcció del teatre romà de *Tarraco*, clarament augustals, pendents de publicació i que hem pogut veure gràcies a l'amabilitat de Mercè Roca i R. Mar, directors de l'excavació.

Quant a la presència d'aquests productes fora de Catalunya fem referència a un únic fragment trobat en el derelict de Drammont B (S. Raphaël, Var), enmig d'un important carregament d'àmfores de la forma Dressel 2/4 de la Tarraconense i que es data amb precisió gràcies a la ceràmica personal de la tripulació (T. S. aretina, entre altres ceràmiques), vers el canvi d'Era, a final del principat d'August (CORSI-SCIALLANO-LIOU, 1985, pàgs. 71-77, fig. 62), o molt probablement en el dipòsit augustal de la Longarina a Ostia dins del grup, no pas uniforme que Hernard anomena Longarina 2 o Dressel 10 i on indica un probable origen de la Tarraconense i la semblança amb algun exemplar del vaixell de Les Formigues (Palamós) i algun exemplar d'Empúries que precisament estudiem en aquest article (fig. 1,1 i 2,1 i fig. 1,4 i 3,1) (HESNARD, 1980, pàgs. 147-148). Fem esment, també, de la clara presència a *Lugdunum*, en clars contextos augustals acompanyant, en molt menor proporció les Pascual 1 (Rue des Farges, datat entre 30/10 a.C. o al dipòsit de Rue de la Favorite, també augustal) (DESBAT-PICON, en premsa).

EPIGRAFIA

Tal com s'ha pogut comprovar coneixem tot un seguit de segells estampillats sobre àmfores de la forma Tarraconense 1, que tot seguit passem a resumir i comentar, per ordre alfabètic del *nomen*.

1) MANTO. Probablement M. Antoninus. Marca rectangular de mides considerables sobre el llavi. ANT formant un sol lligam. L'exemplar que coneixem amb aquesta marca procedeix de *Blandae*, en un context no massa clar probablement augustal (VILÀ et Alii, 1977-1978, pàgs. 231-232, fig. 8,90).

2) CIVN. Probablement C.IVN (Caius Iunius). Estampilla impresa allargassada amb els extrems arrodonits i lletres clares i grans. Se'n coneix, ara per ara i pel que sabem només un exemplar procedent d'unes troballes submarines a l'àrea de Llevaneres al Maresme (PASCUAL, 1981, pàgs. 240 i 244, fig. 12,6 i fig. 13,4). Interessa assenyalar que l'estampilla se situa damunt mateix del llavi del recipient (Exemplar dubtós car no ens ha estat possible veure'l directament).

3) Q.MEVI. Probablement Quintus Mevius. En coneixem un exemplar d'Empúries que publiquem aquí mateix (fig. 4,10), de procedència desconeguda (ALMAGRO, 1952, pàg. 209, núm. 210; BELTRAN, 1970, pàg. 182, núm. 405 (on es diu erròniament MENI per MEVI), fig. 56,227). Dos altres exemplars procedeixen de Badalona, un incomplet de la sitja del carrer Pujol i l'altre del fons del museu (COMAS, 1983, pàg. 26, fig. 1,1 i 2; COMAS, 1985, pàg. 134, núm. 40, fig. 61,2 i 3). L'estampilla és en tots els casos rectangular i impresa al llavi i pel que podem veure almenys amb dos segells distints. Almagro indicava que aquesta mateixa marca es trobava entre el material del poblat ibèric del Castell de la Fosca a Palamós per dues vegades, sobre àmfores semblants a la d'Empúries. L'haver tingut accés al material d'aquest *oppidum* ens ha permès localitzar els exemplars, en un cas un fragment informe i l'altre un coll d'àmfora Pascual 1 i sempre la marca és MEVI no Q.MEVI, marca també coneguda a Badalona sobre Pascual 1 (ALMAGRO, 1952, pàg. 209; COMAS, 1985, pàg. 132, núm. 29, fig. 61,1).

4) C.MVCI. Probablement Caius Mucius. Estampilla al llavi molt gran i rectangular amb lletres de mida considerable. En coneixem un únic exemplar, de Badalona i de la sitja del carrer Pujol (COMAS, 1963, pàg. 26, fig. 2,3).

5) SEX.STA.. Incompleta. Probablement Sextius Sta... En coneixem un únic exemplar procedent d'Empúries que publiquem aquí mateix. L'estampilla és molt llarga i relativament estreta amb la vora arrodonida, amb el punt entre el *nomen* i el *praenomen* ben marcat (ALMAGRO, 1952, pàg. 214, núm. 227; BELTRAN, 1970, pàg. 191, núm. 448, fig. 57,225).

6) L.VENVLEI. Probablement Lucius Venuleius. Molt ben coneguda a Empúries. En total presentem en aquest treball una àmfora quasi sencera, un fragment considerable del terç superior i un fragment de coll informe. A més hi han quatre fragments informes procedents d'Empúries, dos d'ells amb la inscripció damunt del coll i avui dia al Museu Arqueològic de Girona (ALMAGRO, 1952, pàgs. 210-211, núms. 215 i 216), i altres dos sobre uns fragments informes, l'un disposat a Girona i l'altre al Museu monogràfic d'Empúries (ALMAGRO, 1952, pàgs. 223-224, núm. 247). Un altre exemplar procedent d'Agen i que Callender data dins del segle I a.C. però considera, erròniament, d'origen itàlic (CALLENDER, 1965, pàg. 171, núm. 977) i finalment un darrer recipient d'aquesta forma procedent del mar, de l'àrea del Cap de Creus, sencer i amb l'estampilla idèntica i ben visible al coll. Actualment aquesta àmfora es troba en una col·lecció privada gironina on l'hem pogut veure.

7) L.VOLTEIL. Probablement Lucius Volteilus. Sobre una àmfora Tarraconense 1 només, que sapiguem, se'n coneix un exemplar, recuperat enmig de la càrrega del derelict de Palamós. L'estampilla *in planta pedis*, se situa al coll, si fa no fa, a l'altura de l'inici de les nanses a l'espatlla. Les lletres són grans i clares i no hi ha punt ni separació entre la L i la V. (VIDAL-PASCUAL, 1971, pàgs. 120-122, fig. 3,5 i 7; PASCUAL, 1977, pàgs. 65-66, fig. 19,1 i 2). En canvi aquesta mateixa marca, més gran, ens és ben coneguda sobre àmfores de la forma Pascual 1 i sabem que fou produïda en el forn del Sot del Camp a Sant Vicents de Montalt, al Maresme (PASCUAL, 1977, pàgs. 64-66). És una estampilla que trobem arreu i amb certa intensitat (ALMAGRO, 1952, pàg. 208, núm. 207; CALLENDER, 1965, pàg. 172, núm. 989; BELTRAN, 1970, pàg. 159, núm. 258, fig. 52,148).

Generalitzant, podem dir que totes les marques documentades se situen sempre, o bé al coll (L.VENVLEI; L.VOLTEIL), si fa no fa a prop del punt d'origen de les nanses vora la carena, o bé al llavi (CIVN; Q.MEVI; C.MUCI; SEX.STA.; MANTO) i que en tots

els casos l'estampilla repeteix la mateixa fórmula: el *praenomen* i el *nomen* a continuació, en genitiu o nominatiu i sense *cognomen*. Totes aquestes característiques són propies d'estampilles antigues pròpies d'època baix-republicana o d'època d'August (CALLENDER, 1967, pàg. 161; BELTRAN, 1970, pàgs. 99-112).

És interessant fer notar que en els àmfores Dressel 1, sovint l'estampilla se situa, si n'hi ha, al llavi i que aquest costum continuarà fent-se servir en les imitacions de la Tarraconense més antigues, la forma Pascual 1 i Tarraconense 1. Efectivament, sovint l'estampilla de les àmfores Dressel 1/Pascual 1 se situa en el llavi, i sovint també, reduïda a un *praenomen* i un *nomen*. Un altre grup important col·loca l'estampilla al coll i finalment, a l'inici del pivot. És encara aventurat intentar veure-hi una evolució cronològica en la situació i estructura de l'estampilla, però amb les dades actuals a la mà, tot sembla indicar un procés correlatiu, amb etapes coincidents, al llarg de la segona meitat del segle I a.C. i primers anys de l'I d.C., amb el costum de segellar al llavi en els exemplars més antics, al coll, més endavant, i en altres indrets, a continuació. L'afegit del *cognomen* és rar en les àmfores de la Tarraconense i sembla que es popularitza més endavant. La cronologia de les troballes sembla confirmar, en general, aquestes suposicions.

Quant als noms hem d'assenyalar-ne la presència d'alguns de comuns, ben coneguts i ben documentats com IVNIUS VENVLEIVS o MEVIUS i altres de més rars o poc documentats com MVVIVS o VOLTEILUS, que potser podria tenir un origen de l'àrea etrusca.

Finalment fer notar un fet sorprenent i interessantíssim que caldrà estudiar en detall i àmpliament; la manca quasi general en l'epigrafia amfòrica més antiga (àmfores Pascual 1, Tarraconense 1, Dressel 28 i Dressel 2/4 del país) de noms indígenes. En efecte, a excepció d'algun possible topònim (recordem TIBISI [NOLLA, PADRÓ, SANMARTÍ, 1980, pàgs. 193-195]), alguns noms d'origen grec i algun d'il·legible, la gran majoria són *nomines* itàlics. És un aspecte que cal valorar i tenir present a l'hora d'intentar comprendre l'origen de la romanització a Catalunya i sobre el qual caldrà investigar car, segons opinem, l'epigrafia amfòrica catalana més antiga és el reflex immediat d'una situació que s'inicia amb el *Gran Canvi*, amb l'inici de l'autèntica romanització, amb l'ocupació i l'explotació del territori a través de les *villae*, la introducció de nous conreus i el fet paral·lel de l'aparició d'un

seguit de ciutats, moltes d'elles de nova planta, que seran la plataforma d'un procés força ràpid que ha de menar els indígenes a passar d'ibèrics a romans amb tot el que això comporta.

CRONOLOGIA

Posseïm, ja, tota una sèrie d'indicis prou clars per poder situar cronològicament aquest recipient amfòric al llarg de la segona meitat del segle I a.C. i de manera clara a partir del darrer terç d'aquesta centúria coexistent i compartint el mercat, a un nivell molt menor que les àmfores de la forma Pascual 1. I també, tal com passa amb aquest contenidor, la forma Tarraconense 1 degué desaparèixer en els primers anys del segle I d.C. a finals del principat d'August o en el de Tiberi.

Confirmen aquesta cronologia les evidències empuritanes, en particular les troballes de la Basílica i de la Cúria amb un context de finals del segle I a.C. (AQUILUÉ et alii, 1984, pàgs. 147-149 i pàgs. 152-155) i també els exemplars procedents de l'excavació de la Muralla Rubert, que fou objecte d'un sondeig estratigràfic entre 1949 i 1953. Segons s'observa l'estrat Ia, Ib i Ic, de cendres amb diferents tonalitats era, bàsicament, augustal amb presència a la capa més alta d'alguns pocs fragments d'època tibèrio-clàudia (estrat Ia). L'estrat II, era clarament augustal, mentre que el III i el IV podien datar-se dins del segle I a.C. (SANMARTÍ, 1978, pàg. 233-236). Procedents de l'estrat Ib, molt ric i que cal datar clarament dins del principat d'August, amb gran quantitat de T.S. aretina, coneixem dos fragments d'àmfora Tarraconense 1 (fig. 4,1) enmig de 43 fragments de vores d'àmfora enmig de les quals destaquen 22 fragments de Pascual 1 i 2 fragments de Dressel 28/Oberaden 74. Un altra fragment procedeix de la capa Ic (fig. 4,2), que sortí enmig d'unes trenta vores d'àmfora, entre les quals 15 eren assimilables a la forma Pascual 1. Tres altres fragments corresponen a l'estrat IIc (fig. 4,3-5), on eren també més abundoses les Pascual 1. Finalment hem de referir-nos a una altra vora de Tarraconense 1 (fig. 4,6) de l'estrat IVb, de la Campanya de 1953, que no pot datar-se amb precisió en marcar les ceràmiques fines, i que no s'ha de relacionar amb l'estratigrafia de 1949. Assenyalem per acabar, la manca d'àmfores d'aquest tipus en l'estrat III de la Muralla Rubert, que hom data entre el 50 i el 25 a.C., tot i que la dada ha de ser matisada en ser un nivell escassament representatiu i molt pobre.

Una datació ben semblant proporcionen les evidències badalonines ben estudiades per M. Comas, amb una presència significativa en la sitja del carrer Pujol amb datació final de vers el 30 a.C. no va acompanyada de Pascual 1 (COMAS, 1985, pàgs. 17-25, 65-66 i 155-156).

Pel que fa a la nau de les Illes Formigues, sense material d'importació ni cap altre element que serveixi per precisar la cronologia de l'enfonsament, ens hem de basar en comparacions i en el fet evident de la presència entre la càrrega d'almenys una àmfora Pascual 1 (fig. 7,3), que ens permet confirmar les hipòtesis avançades per Vidal i Pascual en la publicació d'aquest vaixell que el dataven dins de la segona meitat del segle I a.C., per comparació amb àmfores semblants (VIDAL-PASCUAL, 1971, pàg. 122), datació que Lamboglia compartia (LAMBOGLIA, 1971, pàg. 382) i que potser cal precisar, ara, entorn del darrer terç.

Aquesta mateixa cronologia confirmen les troballes de Lió molt ben datades (DESBAT-PICON, en premsa) i el material del poblat de Castell de la Fosca a Palamós (Baix Empordà, Girona) on hi ha alguns fragments de T.S. aretina com a terrissa fina més moderna, hi manquen les àmfores Dressel 2/4 de la Tarraconense i hi són abundants les Pascual 1.

Pel moment final, dins del primer quart, probablement, de l'Era, n'es prova significativa les evidències estratigràfiques a Badalona (COMAS, 1985, pàgs. 65-66 i 155-156), la presència, l'únic cas entre 14 derelictes estudiats d'àmfores Dressel 2/4 del país, a Drammont B, amb una datació de molt a principis del segle I d.C. (CORSI-SCIALLANO-LIOU, 1985, pàgs. 71-77) i el dipòsit augustal de la Longarina que hom data a les darreries del principa d'August (HERNARD, 1980, pàgs. 141-156).

No acceptem de cap manera tal com insinua COMAS (1985, pàg. 66), que sigui anterior a la forma Pascual 1 ni que aquesta pugui ser considerada com una evolució de la Tarraconense 1. És claríssim que procedeixen de filiacions ben diferents i que cronològicament ocupen el mateix espai, i que desapareixen si fa no fa en els mateixos anys substituïdes per altres recipients (HESNARD, 1980, pàg. 146; AQUILUÉ et alii, 1984, pàgs. 147-149 i 152-155). És inacceptable pensar que les àmfores Pascual 1 encara continuaven produïnt-se passat les dues primeres dècades del segle I d.C., tal com deixa definitivament clar el catàleg de derelictes de la mediterrània occidental amb àmfores Dressel 2/4 de la Tarraconense que ocupen un espai cronològic precís dels primers 60 anys del segle I d.C. Només en un vaixell (Sud Lavezzi 3 a

Bonifaci al sud de l'illa de Còrcega) entre centenars d'àmfores Dressel 2/4 n'hi ha una de la forma Pascual 1 (CORSI-SCIALLANO-LIOU, 1985, pàgs. 130-144, fig. 108,2). Defensar pervivències més llargues en base a la troballa en estrats més tardans d'àmfores Pascual 1 és no entendre gens ni mica la dinàmica de formació dels estrats i l'existència, sempre, de material residual d'èpoques a cops molt anteriors.

ORIGEN DE LA FORMA

Com hem vist, en donar a conèixer el material identificat, hi ha uns quants exemplars publicats i coneguts de fa alguns anys que hom, en publicar-los, intentava classificar de la millor manera possible o bé, com passa manta vegada, deixant-los sense classificar o bé intentant assimilar-los a alguna forma ben coneguda.

En donar a conèixer les àmfores de Palamós, Pascual, que insisteix sempre en la gran uniformitat de la càrrega malgrat les petites diferències entre uns exemplars i els altres, preferia no classificar-les dins de cap grup conegut tot i que assenyalava intel·ligentment la gran semblança que hi havia amb algunes àmfores suposadament dedicades a transportar oli, trobades esporàdicament en alguns derelictes (Drammont, Titan...), o en jaciments a terra (Cabezo de Alcalà a Azaila; Baetulo...), però sempre amb cronologies dins del segle I a.C. (VIDAL-PASCUAL, 1971, pàg. 122), més endavant, en altres publicacions quan ha fet referència al carregament d'àmfores de Palamós les ha assimilat amb la Forma Dressel 10 (PASCUAL, 1977, pàg. 65; PASCUAL, 1981, pàg. 242), amb la qual realment hi ha una certa semblança però segons pensem, no una absoluta identificació. En referir-se a les àmfores d'aquest carregament Lamboglia les assimilava a les àmfores d'oli del segle I a.C., assenyalant la gran semblança amb la trobada a l'enfonsament de Drammont (LAMBOGLIA, 1971, pàg. 382). Beltran relacionava una àmfora de Palamós amb la forma Dressel 26 (BELTRAN, 1970, pàg. 522, nota 1195).

Altres vegades aquestes àmfores, especialment un exemplar quasi sencer que porta l'estampilla L.VENVLEI, han estat relacionades amb la forma Dressel 24 (ALMAGRO, 1952, pàg. 217) o amb la 24/25 (BELTRAN, 1970, p. 159). Precisament en parlar d'aquests recipients, l'arqueòleg aragonès assenyalava la possibilitat de què els precedents d'aquesta forma calgui cercar-los en àmfores no classificades del se-

gle I a.C., amb exemplars ben documentats al jaciment de la Vinya d'en Pau, al Penedès, o al Cabezo de Alcalà d'Azaila (BELTRAN, 1970, pàgs. 517-518).

L'antiguitat de la forma s'intueix altres vegades, quan sense poder-se classificar amb precisió hom assenyala una possible cronologia d'època baix-republicana (exemplars de Llevaneres, PASCUAL, 1981, pàgs. 240-241).

De tot això se'n poden treure un seguit de consideracions prou interessants que permeten intuir (o donar una idea de) l'origen d'aquesta nova forma. En un primer moment que coincideix amb la identificació de les primeres produccions de la *Tarraconense* (PASCUAL, 1962, pàgs. 334-345) un món encara nou, gens conegut, de fet només intuït, en intentar fer una classificació d'uns recipients atípics, poc nombrosos i rars, hom intentà assimilar-los a àmfores ovoïdes, rares, no massa iguals les unes a les altres que es localitzaven esporàdicament en naus enfonsades o a terra però sempre en contextos baix-republicans i preferentment dins del segle I a.C. De vegades es reconeixia certa semblança amb els exemplars de la Taula de Dressel (CIL. XV, 2, lám. II) que porten el núm. 24,25 o 26. Més endavant, en haver-se profunditzat en l'estudi de les àmfores produïdes a la *Tarraconense* des de la segona meitat del segle I a.C. i en haver-se identificat una producció important, probablement ja dins de la primera meitat del segle I d.C., d'àmfores assimilables a la forma Dressel 7/11 (recordem només la seva producció a Oliva (La Safort, País Valencià) (ENGUIX-ARANEGUI, 1977, pàgs. 13-16), a l'illa d'Eivissa (RAMON, COSTA, CALAFAT, GARCÍA, BONET, 1982, pàgs. 215-259), a Tivissa (Rivera d'Ebre, *Tarracona*) (NOLLA-PADRÓ, SANMARTÍ, 1980, pàgs. 200-203), a Llafranc (Baix Empordà, Girona) (NOLLA-CANES, ROCAS, 1982, pàgs. 170-173) i en altres indrets⁸, i per una certa semblança que hi ha entre aquests exemplars i la forma *Tarraconense* 1, hi ha hagut la tendència natural de classificar-les dins d'aquest grup d'origen sud-hispànic i específicament amb la forma Dressel 10.

8. En relació a aquesta forma i en la seva fabricació a la *Tarraconense*, recordem també les àmfores de la forma Dressel 8, emporitanes, amb una acusada personalitat i sovint amb la marca estampillada a l'inici del pivot: ANTH. Hom en coneix multitud de fragments procedents d'Empúries i quasi bé d'enlloc més. És ben segur una producció de la *Tarraconense* i probablement emporitana (PASCUAL, 1974, p. 139-144; NOLLA, 1974-1975, p. 191-192).

Nosaltres pensem que no és possible classificar dins d'aquest grup les àmfores Tarraconense 1, que tenen la seva pròpia personalitat⁹ i que per altra banda, com veurem més endavant en intentar analitzar en profunditat les dades cronològiques que posseïm sobre aquest nou recipient, no coincideixen en el temps en ser els exemplars de la Tarraconense més antics o almenys sincrònics dels exemplars inicials de la forma 7/11 sud-hispàniques (BELTRAN, 1970, pàgs. 388-420), amb la qual cosa no sembla pas defensable la imitació o influència de les àmfores de salaons que, efectivament, donaran lloc més endavant a unes imitacions concretes que ja hem assenyalat.

L'origen, doncs, caldria cercar-lo en les àmfores ovoides no massa altes, de coll curt i robust i pivot troncocònic, quasi cilíndric, però, massís, amb un llavi no gaire alt distint d'uns exemplars a uns altres però sovint lleugerament obert i de vegades amb motllures i/o filets ornamentals, àmfores com les del derelict de Dramont A del segle I a.C. (G. SANTAMARÍA, 1961, pàgs. 167-174; BENOIT, 1958, pàgs. 5-39), de Titan (BENOIT, 1956, pàgs. 23-42; TAILLEZ, 1961, pàgs. 175-198), o alguns dels exemplars del Cabezo de Alcalà (Azaila, Terol), amb dates també dins de la primera meitat del segle I a.C. (BELTRAN, 1976, pàgs. 200-203, fig. 51 bis C). Aquest tipus d'àmfora d'origen probablement itàlic entre les quals també podria situar-se la producció de Brindisi, força semblants en l'aspecte general serien imitades a la Tarraconense durant la segona meitat del segle I a.C. de la mateixa manera que hom imità les àmfores Dressel 1 més modernes, que donaren lloc a la forma Dressel 1/Pascual 1. Més endavant, i per un altre camí d'influències hom copiarà i adaptarà a la Tarraconense les àmfores sud-hispàniques de la forma Dressel 7/11, fet que deu coincidir aproximadament en la desaparició de la forma Tarraconense 1.

EL CONTINGUT

Per què s'utilitzà aquest recipient? Aquesta senzilla pregunta és, en canvi, ben difícil de respondre. En efecte, no hi ha cap dada segura, o quasi cap, sobre el possible contingut d'aquests recipients i de bell nou tot ens porta a una llarga polèmica, mai solucionada del tot, sobre

9. La forma 7/11 és sempre alta i piriforme, mentre que la forma Tarraconense 1 és força més baixa, ovoide i molt més semblant en tots els aspectes a les àmfores ovoides itàliques baix-republicanes.

els continguts de les àmfores de la Tarraconense i sobre la possibilitat de que recipients distints, en una mateixa època haguessin estat utilitzats per a transportar productes diferents. Per altra banda, i per acabar de fer més complicada la polèmica, hom ha assenyalat la presència d'àmfores de la Tarraconense que imiten o adapten recipients originaris d'altres indrets, però, en canvi, no sembla probable que fossin dedicats a contenir els mateixos productes ¹⁰.

Deixem de banda l'anàlisi general del contingut de cada un dels diferents tipus d'àmfora de la Tarraconense i intentem centrar-nos en la forma 1. En primer lloc, en relació a aquest recipient, cal assenyalar la seva forma, ben característica i l'origen de la qual, segons opinem i tal com hem intentat demostrar anteriorment, té el seu origen en unes àmfores ovoides molt semblants a la nostra forma, d'època baix-republicana i preferentment de la primera meitat del segle I a.C., que sempre han estat considerades àmfores d'oli sense, però, un total seguretat. Per assimilació i pel fet de què l'àmfora Tarraconense 1 és coetània i acompanya, de manera minoritària, l'àmfora de vi Pascual 1 que aquella fou un contenidor d'oli, producte que el país degué produir almenys per abastir el mercat local des d'aquesta època en la segona meitat del segle I a.C.

En relació al possible contingut d'aquestes àmfores només hi ha una dada concreta proporcionada per les àmfores del derelict de Palamós, les quals presentaven les parets internes recobertes de resina, segons sembla (VIDAL-PASCUAL, 1971, pàg. 120), la qual cosa potser ens podria fer pensar en un nou recipient de vi o potser de salaons, i de bell nou tindriem encesa la polèmica sobre el fet d'utilitzar, en un mateix moment, àmfores distintes per a magatzemar un mateix producte, discussió que amb les dades que tenim a la mà, sembla insoluble.

J. Mª NOLLA i J. Mª SOLIAS

10. Efectivament, no sembla pas probable que les àmfores de la forma Dres-sel 7/11 fabricades a Tivissa fossin dedicades a magatzemar salaons de peix (NOLLA, PADRÓ, SANMARTÍ, 1980, p. 214).

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, 1952: M. ALMAGRO, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona, 1952.
- AQUILLUÉ, MAR, NOLLA, RUIZ DE ARBULO, SANMARTÍ, 1984: J. AQUILLUÉ, R. MAR, J. Mª NOLLA, J. RUIZ DE ARBULO i E. SANMARTÍ, *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona, 1984.
- BELTRAN, 1970: M. BELTRAN, *Las ánforas romanas en España*, Saragossa, 1970.
- BELTRAN, 1976: M. BELTRAN, *Arqueología e historia de las ciudades del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Saragossa, 1976.
- BENOIT, 1956: F. BENOIT, *Épaves de la côte de Provence*, a «Gallia», XIV, 1956, pàgs. 23-42.
- BENOIT, 1958: F. BENOIT, *Nouvelles épaves en Provence*, a «Gallia», XVI, 1958, pàgs. 5-39.
- CALLENDER, 1965: M. H. CALLENDER, *Roman amphorae. With index of stamps*, Londres, 1965.
- COMAS, 1983: M. COMAS, *La Laietana 1: un nou tipus d'àmfora trobat a Badalona, a Carrer dels Arbres*, 39 (Badalona), 1983, pàgs. 23-26.
- COMAS, 1985: M. COMAS, *Baetulo. Les àmfores*, Badalona, 1985.
- CORSI-SCILLANO, LIOU, 1985: M. CORSI-SCILLANO i B. LIOU, *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4*, a «Archaeonautica», 5, 1985.
- DESBAT, PICON (en premsa): A. DESBAT i M. PICON, *Les importations d'amphores de méditerranée orientale a Lyon (fin du Ier siècle avant J.C. et Ier siècle après)* (en premsa).
- ENGUIX, ARANEGUI, 1977: R. ENGUIX i C. ARANEGUI, *Taller de ánforas de Oliva (València)*, València, 1977.
- HESNARD, 1980: A. HESNARD, *Un dépôt augustéen d'amphores à la Longarina, Ostie*, a «Roman Seaborne Commerce. Memoirs of the American Academy in Rome», XXXVI, 1980, pàgs. 141-156.
- LAMBOGLIA, 1971: N. LAMBOGLIA, *Cronologia relativa dei relitti romani nel Mediterraneo Occidentale*, a «Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Submarina» (Barcelona, 1961), Borlighera, 1971, pàgs. 371-383.
- MIRÓ, 1981-1982: J. MIRÓ, *Les marques «C.Mussidi Nepotis» i «PHilodamus» i la producció d'àmfores Dressel 28 i Dressel 7/11 a Catalunya*, a «Pyrenae», 17-18, 1981-1982, pàgs. 335-342.
- NOLLA, 1974-1975: J. Mª NOLLA, *Las ánforas romanas de Ampurias*, a «Ampurias», 36-37, 1974-1975, pàgs. 147-197.
- NOLLA, PADRÓ, SANMARTÍ, 1980: J. Mª NOLLA, J. PADRÓ i E. SANMARTÍ, *Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)*, a «Cypsela», III, 1980, pàgs. 193-218.
- NOLLA, CANES, ROCAS, 1982: J. Mª NOLLA, J. Mª CANES i X. ROCAS, *Un forn romà de Terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981*, a «Ampurias», 44, 1982, pàgs. 147-183.

- NOLLA, CASAS, 1984: J. Mª NOLLA i J. CASAS, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al Nord-Est de Catalunya*, Girona, 1984.
- PASCUAL, 1962: R. PASCUAL, *Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora*, a «Actas del VII Congreso Nacional de Arqueología» (Barcelona, 1960), Saragossa, 1962, pàgs. 334-345.
- PASCUAL, 1974: R. PASCUAL, *Sobre una estampilla anfòrica de Ampurias*, a «Miscelánea Arqueológica», Barcelona, 1974, pàgs. 130-144.
- PASCUAL, 1977: R. PASCUAL, *Las ánforas de la Layetania, a Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores* (Actes du Colloque de Rome, 27-29 mai 1974), «Collection de l'École Française de Rome», 32, Roma, 1977, pàgs. 47-96.
- PASCUAL, 1981: R. PASCUAL, *Exploración submarina entre Llanerers y Mataró*, a «Ampurias», 43, 1981, pàgs. 217-251.
- RAMON, COSTA, CALAFAT, GARCÍA, BONET, 1982: J. RAMON, B. COSTA, A. CALAFAT, P. GARCÍA i F. BONET, *Un taller de ceràmica d'època tardo-púnica a Can Roba de Baix, Sant Antoni de Portmany (Eivissa)*, a «Fonaments», 3, 1982, pàgs. 215-259.
- SANMARTÍ, 1978: E. SANMARTÍ, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Barcelona, 1978.
- SANTAMARIA, 1961: G. SANTAMARIA, *Travaux et découvertes sur l'épave «A» du Drammont à Saint Raphaël (Var)*, a «Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina» (Almenga, 1958), Bordighera, 1961, pàgs. 167-174.
- TAILLEZ, 1961: PH. TAILLEZ, *Travaux de l'été 1958 sur l'épave du «Titan» à l'île du Levant (Toulon)*, a «Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina», (Almenga, 1958), Bordighera, 1961, pàgs. 175-198.
- TCHERNIA, 1971: A. TCHERNIA, *Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire*, a «Archivo Español de Arqueología», 44, 1971, pàgs. 38-85.
- TCHERNIA, 1976: A. TCHERNIA, *L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque «Sex. Domiti»*, a *L'Italie préromaine et la Rome républicaine. Mélanges offerts à Jacques Heurgon*. «Collection de l'École Française de Rome», 27, Roma, 1976, pàgs. 973-979.
- TCHERNIA, 1980: A. TCHERNIA, *Quelques remarques sur le commerce du vin et les amphores*, a *Seaborne Commerce of Ancient Rome*. «Memoirs of the American Academy in Rome», XXXVI, 1980, pàgs. 305-312.
- TCHERNIA-ZEVI, 1972: A. TCHERNIA i F. ZEVI, *Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie*, a *Recherches sur les amphores romaines*. «Collection de l'École Française de Rome», 10, Roma, 1972, pàgs. 35-67.
- VIDAL, PASCUAL, 1971: CL. VIDAL i R. PASCUAL, *El pecio de Palamós*, a «Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Submarina», (Barcelona, 1961), Bordighera, 1971, pàgs. 117-126.
- VILÀ, GENERA, HUNTINGFORD, MOLAS, 1977-1978: M^a del V. VILÀ, M. GENERA, E. HUNTINGFORD i Mª D. MOLAS, *Aportaciones al conocimiento de la antigua Blandae. Estudio de una habitación romana*, a «Pyrenae», 13-14, 1977-1978, pàgs. 211-253.